

da svojom „narativnom polifonijom“ (455) – što je njegov autorski termin, izveden iz Bahtinove teorije – ponudi načine suočavanja s prošlošću i tako pruži odgovor na diskurzivno i medijsko perpetuiranje dinamike rata, razaranja i traume. Time indeksira potencijal književnosti da propita granice ratom i nasiljem kontaminirane zbilje te ustraje na socijalnoj i etičkoj dimenziji znanosti o književnosti, uvjeren u njezin potencijal da višedimenzionalno prikaže ratna zbivanja. Analizirajući, primjerice, Jergovićev roman *Dvori od oraha*, Previšić ukazuje na „golem utopijski potencijal“ književnosti, potencijal koji ne prati ni „linearnu povijest dekadencije“ ni „spe-

cifične antiratne tradicije“, nego otkriva „latentnu višeslojnost povijesti“ (240). Takve metanarativne strategije otkriva u tekstovima južnoslavenskih književnosti (Albahari, Drakulić, Hemon, Karahasan, Sajko, Štikš), kao i u nizu tekstova na njemačkom jeziku (Gstrein, Handke, Kim, Mora, G. Roth, Sebald, Stanišić, Zeh). Budući da su mnogi od tekstova o kojima Previšić piše prevedeni, još jednom valja istaknuti da bi prijevod ove monografije na hrvatski jezik bio vrlo koristan jer bi omogućio daljnje analize ovoga korpusa tekstova iz druge perspektive.

Milka Car

144

(LOŠA?) BESKONAČNOST HIBRIDA

Natalija Zlydneva (ur.), *Hibridni oblici u slavenskim kulturama (Gibridnye formy v slavjanskih kul'turah)*. Moskva: Institut slavjanovedenija RAN, 2014. 462 str.

Upišemo li pojam „hybrid“ u tražilicu *Google*, izaći će ukupno 406 milijuna jedinica (8. ožujka 2016). Na engleskom se govornom području, kada je riječ o humanističkim i društvenim znanostima, hibrid, kao što pokazuju i odabrane internetske stranice (u kontekstu uvrije-

ženijeg pojma *hibridity*), uglavnom povezuje s postkolonijalnom teorijom koju je promovirao H. Bhabha u studiji *Mjesto kulture (The Location of Culture)*, Routledge, 1994). U Bhabhinu se tumačenju hibrid rabi prvenstveno u značenju kulturalne hibridnosti, odnosno „prijevoda“ društvenih i kulturnih praksi koje sežu *izvan* (engl. *beyond*) uvriježenih binarnih granica Sebe i Drugoga, Istoka i Zapada itd. U Bhabhinu je smislu pojam hibrida posebice primjenjiv u analizama kultura takozvanog Trećeg svijeta, kao i u povezanosti s fenomenom globalizacije, te se nadaje kao gotovo nezaobilazan pojam uz analizu problema i izazova transkulturalizma i multikulturalizma i transnacionalizma. U tim je kontekstima hibridnost neizostavno nijansirana određenim vrijednosnim, pa i ideološki zaoštrenim

značenjima. Hibridnost se nadalje uočava kao problem prijevodne književnosti, razvoja jezika i jezične pismenosti imigranata u suvremenome svijetu, a govori se čak i o hibridnoj glazbi. Upišemo li u istu tražilicu pojam „gibrid“ (ruska inačica pojma), suočit ćemo se također s gotovo nepreglednim brojem rezultata – čak deset *milijuna* devetsto tisuća (8. ožujka 2016), s time da se, za razliku od engleskojezičnih internetskih stranica, na ruskim stranicama hibrid ne odnosi do te mjere na problematiku povezanu s humanističkim i društvenim znanostima (poput, primjerice, hibridnih kultura ili identiteta), nego većinom na hibridne automobile, hibridne bicikle ili hibridne biljke i životinje.

Dok je tehnološka sfera uporabe pojma u zborniku na koji se kritički osvrćemo ovom prilikom posve gurnuta u stranu, tema antropozoomorfizma i hibridnih subjekata – mitoloških likova ljudi sa psećim glavama, ljudi-medvjeda, kentaura, različitih čudovišta, vampira itd. – te s njima povezana mitopoetika književnih i drugih tekstova kulture u središtu je zanimanja većine istraživača (što je, vrijedi naglasiti, posve u skladu s temeljnim tendencijama u ruskoj humanistici u posljednja dva desetljeća). Međutim, zbornička istraživanja, dakako, nisu stala na tom mitopoetskom i antropozoomorfnom aspektu hibrida. S obzirom na širok raspon i učestalost uporabe pojma u najrazličitijim kontekstima, ne iznenađuje što je zbornik, koji je 2014. godine objavljen u Moskvi pod uredničkom palicom Natalije Zlydneve, inače višegodišnje suradnice različitih projekata Katedre za rusku književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, okupio pozamašan broj radova (ukupno 34 znanstvena rada podijeljena u otprilike sedam značenjskih cjelina) znanstvenika različitih disciplinarnih

usmjerenja – od lingvisti, književnih teoretičara, kritičara i povjesničara, kulturologa, politologa do povjesničara umjetnosti – iz čak 11 zemalja. Oni su vrlo smjelo prionuli mogućnostima konceptualne i analitičke primjene pojma u širokom rasponu tema – od, primjerice, kulta vatre u slavenskoj mitologiji (V. Ivanov) preko analize teksta američkoga avangardnog pjesnika E. E. Cummingsa *EIMI, a Journey Through Soviet Russia*, o njegovu putovanju u Sovjetski Savez 1931. godine (V. V. Feščenko, Ć. Rajt), do analize Jergovićeve *Sarajevskog Marlbora* i Veličkovićeve *Đavla u Sarajevu* gdje se bivša Jugoslavija tretira kao hibridna nadnacionalna zajednica (P. V. Korol'kova).

O zahtjevnosti posla urednice i suradnika već dovoljno ilustrativno svjedoče prethodno spomenuta popularnost pojma i njegova raznolikost, stoga je, posve očekivano, većina radova u zborniku na samom početku pokušala ponuditi neko određenje pojma, čemu ćemo više pozornosti posvetiti poslije. Osim interdisciplinarnoga pristupa (bez kojeg je – zbog same prirode pojma koji je iz prirodnih i tehničkih znanosti, kao što je poznato, ušao u humanistiku – čini se nemoguć pristup fenomenu hibrida i hibridnosti) najveći je doseg zbornika vjerojatno u tome što nudi prilično raznolik komparativni presjek kulturnih fenomena i praksi s kojima se može povezati hibrid, shvaćen u najširem smislu, kao umjetnički postupak, autorska manira, odrednica žanra ili pak oznaka karaktera književnog djela ili objekta slikovnog ili kiparskog prikaza. Ipak, unatoč interdisciplinarnosti i heterogenosti u pristupu samom pojmu i njegovim epistemološkim mogućnostima, prvi će se prigovor svakako ticati karakteristike suprotnoga predznaka, odnosno donekle pretjerane homogeni-

zacije, pa čak i egzotizacije tzv. slavenskog svijeta. Naime, premda sam naslov zbornika sugerira da slavenske kulture postoje u pluralu (odnosno da nisu apsolutno svedive jedna na drugu), u uvodnim tekstovima urednica navodi da je hibrid karakterističan *upravo* za slavenske kulture („Slavensku semiosferu možemo nazvati poljem formiranja hibrida“, 9), i to kako zbog specifičnog geopolitičkog položaja „slavenskoga svijeta“ (uvijek na određenoj granici – između „istoka“ i „zapada“, bizantske i latinske kulture, pravoslavlja i katolicizma itd.) tako i zbog samog faktora vremena (za razliku od Europe, kako navodi Zlydneva, čija je kulturna evolucija obilježena više ili manje pravilnim i očekivanim razvojnim putanjama, u slavenskom su svijetu češće anomalije pojave, razvoj kroz uznemirujuće i nepredvidljive „konjičeve skokove“). Premda bismo se s tezom Zlydneve mogli djelomice složiti, pitanje je do koje se mjere do nje došlo jednostavno stoga što se iz pozicije *insidera* vrlo često vide nijanse kulturnog i društvenog razvoja koje nisu vidljive promatraju li kulturu iz pozicije *outsidera*. Drugim riječima, teza prema kojoj se i europska kultura (što god ona danas značila i implicirala) iz pozicije neposrednoga svjedoka razvijala sličnom, „sdvigovitom“ i anomalijском putanjom kao i slavenska kultura u percepciji urednice zbornika relativno bi se lako mogla braniti.

Ipak, unatoč toj čini se pretjeranoj homogenizaciji tobože jedinstvenog i za analizu hibrida i hibridnosti tipičnog i neobično ilustrativnog slavenskog svijeta, zanimljivost zbornika krije se u *hibridnim pozicijama samih istraživača*: naime, nije rijetko da o ruskoj kulturi i književnosti u zborniku govore hrvatski istraživači (Ž. Benčić, I. Peruško, J. Užarević, J. Vojvodić) i obrnuto – vrlo su zanimljive priloge o hrvatskoj i slovenskoj

književnosti i kulturi dali ruski istraživači (T. P. Čepelevskaja, G. Ja. Il'ina,¹ P. V. Korol'kova, N. N. Starikova), zbog čega je zbornik svakako zanimljiv i u kontekstu domaće humanistike. Mogli bismo stoga reći da je – s obzirom na predočeni zbornik – svojevrsna hibridnost, koju ovom prilikom shvaćamo kao prekoračenje granice (nacionalne književnosti, nacionalne znanosti, osobnoga i profesionalnog iskustva itd.) – obilježje znanstvenoga pristupa u suvremenoj humanistici i društvenim znanostima.

Upravo nas takav zaključak (da i istraživačka pozicija može biti hibridna) potiče da se dotaknemo prvog velikog problema zbornika na koji valja upozoriti i koji se gotovo sam po sebi nameće po završetku njegova čitanja u cjelini. Analitički je potencijal pojma hibrid(nosti), čini se, posve jasan – on nudi brojne mogućnosti iščitavanja određenog teksta kulture u određenom „ključu“. Međutim, osim preko primjera analize pojma na temelju oblika njegovih pojavnosti u kulturnim praksama i oblicima, na pitanje što je, *konačno*, hibrid, i što se sve može promatrati kroz vizuru hibrida, nakon ovog zbornika tek je djelomice odgovoreno. Naime, zbornikom je predočen prilično velik broj definicija koje se – unatoč određenim varijacijama – temelje na sljedećih nekoliko određenja. Natalija Zlydneva navodi – nastavljajući se nesumnjivo na Bahtinovo znamenito određenje hibrida – da se hibrid može shvaćati kao „objekt koji je stvoren povezivanjem dvaju ili više objekta tako da se kao rezultat njihova povezivanja čuvaju karakteristike

¹ Ta je autorica 2015. godine objavila prvu monografiju o hrvatskoj književnosti pisanu ruskim istraživačkim perom, naslova *Hrvatska književnost 20. stoljeća (Hrvatskaja literatura XX veka*, Moskva: Indrik).

(i/ili sjećanje) prvotnih elemenata“ (8). U tekstu Josipa Užarevića navode se, između ostalog, dvije važne karakteristike hibrida koje ovdje posebno ističemo zbog epistemološke vrijednosti autorovih opaski koje su uglavnom promakle u analizama drugih znanstvenika. 1. U suvremenom se shvaćanju s hibridom povezuju pozitivne konotacije stoga što se na temelju starog stvara nešto novo, pri čemu je pretpostavka da je novo *bolje* od staroga (20–21). 2. Užarević poimanje hibrida izvodi iz pisanja Bahtina² koji je, kao što je poznato, među prvim europskim istraživačima rabio pojam nakon što ga je u tekstu *Riječ u romanu* (*Slovo v romane*, 1934–1935) okarakterizirao kao „isprepletanje dvaju društvenih jezika u okvirima jednog iskaza“, no u već uvriježenu Bahtinovu definiciju hibrida Užarević intervenira time što ističe da kod njega hibrid implicira određeno *narušavanje norme*. U Bahtinovu je shvaćanju, naime, hibrid određena pogreška, prijestup, profanacija, riječ je o nečem a(b)normalnom i raritetnom (21). Na sličnoj liniji promišljanja zanimljivu definiciju hibrida iznosi talijanska rusistica Carla Solivetti: naime, već je u latinskome originalu riječ hibrid označavala određeni društveno-kulturni proces (odnosno praksu), pa se njome

² S obzirom na to da su suradnici u zborniku većinom rusisti po akademskoj vokaciji ili su pak završili primarno i sekundarno školovanje u ruskim obrazovnim institucijama, posve je očekivano da se Bahtinova teorija hibrida u zborniku najčešće pojavljuje. Druga utjecajna teorija, ona H. Bhabhe, pojavljuje se tek sporadično, premda je svakako mogla biti iskorištena više s obzirom na to da su se neki radovi bavili ideološkim aspektima hibridnih kulturnih i društvenih formi. Naime, cijela je jedna značenjska cjelina zbornika naslovljena *Ideologija i društvene prakse* (*Ideologija i obščestvennye praktiki*).

referiralo na potomke Rimljana i sinove ili kćeri ropkinje-strankinje (224). U užem smislu, odnosno u kontekstu znanosti o književnosti i kulturologije, hibrid može značiti, kao što navodi Ol'ga Belova, „lik, simbol ili umjetnički postupak“ (109) odnosno sam jezik, junake ili žanr, kao što navodi Jasmina Vojvodić (208). Ostali pristupi hibridu u zborniku u većoj ili manjoj mjeri variraju spomenuta određenja. Hibrid, dakle, uključuje stvaranje nečeg novog kombiniranjem odnosno povezivanjem nečeg starog, pri čemu se bitno narušavaju uvriježeni hijerarhijski odnosi i – što svakako vrijedi naglasiti – *prekoračuju i ruše unutarnje granice* onoga što ulazi u proces kombiniranja odnosno povezivanja. Premda je i sam Bahtin, izvodeći hibrid iz analize jezičnih pojavnosti, odredio društvenu vrijednost hibrida (a i ideološku jer je kod njega, kao što je poznato, jezik uvijek do određene mjere ideološki iskaz), intervencija Homija Bhabhe vrlo je značajna: naime, kod njega se hibridizacija, kao što je istaknula i Jasmina Vojvodić, odnosi na određeni društveno-kulturni proces (201). Suvremeni je globalizacijski svijet, u kojem gotovo sve može doći u kontakt sa svime i ispreplesti se do mjere da stvori nešto novo, svijet hibrida (i hibridni svijet). (O povezanosti kulturalne hibridnosti i kulture postmoderniteta, uostalom, pisao je i sam H. Bhabha.) Dodamo li tomu da su – kao što je navela Natalija Zlydneva – neke stilske formacije karakteristične po tome što se e(st)etički temelje na hibridnim formama i hibridizaciji, poput neolitika, helenizma, baroka, avangarde i već spomenute postmoderne (6), hibrid bismo mogli nazvati upravo generatorom (r)evolucijskih promjena u umjetnosti, kulturi i društvu od početaka čovječanstva do danas.

Stoga bi se ključni prigovor zborniku – unatoč vrijednim analizama – mogao formulirati na sljedeći način: nije

pravo pitanje što hibrid jest, nego što *nije*. Naime, ako se obilježja hibridnosti povezuju sa svim kulturnim fenomenima i praksama koje su nastale spajanjem dva-ju ili više kulturnih fenomena ili praksi, i to u *bilo kojim* povijesnim, društvenim i ideološkim okolnostima, na gotovo *bilo koji* način (odnosno bez obzira na status granice između kulturnih pojavnosti koje se spajaju) i bez razmatranja nužno ambivalentnih – dakle *ni* apsolutno pozitivnih *ni* apsolutno negativnih – uvjeta i rezultata tih spajanja, nije li tada hibrid zapravo nešto drugo – metamorfoza (na što je upozorila i Ziva Benčić u svome

radu), heterogenost, sinteza, prijenos (transfer) ili puki kulturalni prijevod? Drugim riječima, unatoč neosporno vrijednim individualnim dosezima zborničkih istraživanja, vrijedi se priuipitati nudi li pojam hibrida – kada je tako široko postavljen – u epistemološkim smislu dovoljno da bi se moglo reći da humanistika od njegove primjene profitira time što njezina spoznaja o analiziranim umjetničkim i kulturnim praksama evoluirala, a ne samo ponavlja dotad već postignute rezultate i provedene analize?

Danijela Lugiarić Vukas

148

PROMIŠLJANJE O INTERAKCIJI KNJIGE, DRUŠTVA I KULTURE U POVJESNOJ PERSPEKTIVI

David Šporer, *Uvod u povijest knjige: temelji pristupa*. Zagreb: Leykam. 2015. 390 str.

Povijest knjige, koja se kao zasebno područje proučavanja pojavljuje 1970-ih u okviru francuske historiografije, u današnje je vrijeme, o čemu svojim pregledom područja svjedoči i nova Šporerova monografija, područje za koje možemo opravdano tvrditi da se u akademskoj

zajednici etabliralo i institucionaliziralo. U svojim temeljima interdisciplinarno i često ovisno o razvoju i metodama drugih disciplina prema kojima stvara više ili manje zavisne odnose, to područje ipak još uvijek zahtijeva niz razjašnjenja i definicija, na velik dio kojih Šporer nudi odgovore. Osobito to vrijedi kada je riječ o hrvatskoj povijesti knjige koja je ovom studijom, koja se bavi njezinim izvorima, pristupima i metodama, doživjela poticaj u smjeru još snažnijeg etabliranja.

Knjiga Davida Šporera *Uvod u povijest knjige: temelji pristupa* prva je monografija kojeg hrvatskog autora u kojoj se na sustavan način prikazuje povijest knjige kao disciplina, i to od njezina formiranja, zahvaćajući najvažnije pravce, utjecaje i autore. Riječ je o pristupu povijesti knjige kakav je kod nas i nedostajao upravo u tom teorijskom smislu.